

Б. М. Мозолевський, С. Ж. Пустовалов

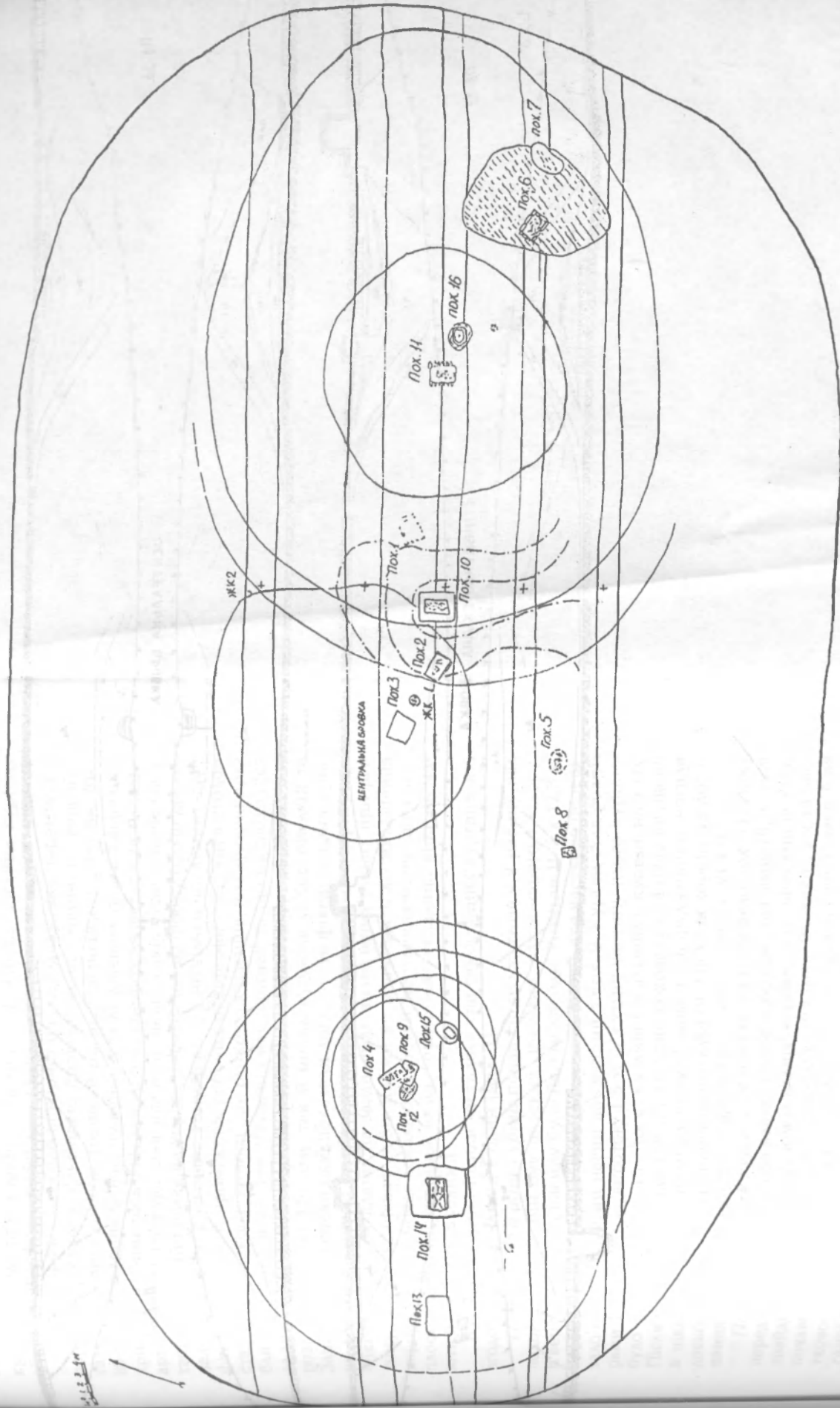
КУРГАН "ДОВГА МОГИЛА" З ГРУПИ ЧОРТОМЛИКА

Проблема зв'язків трипільської культури зі степовим світом неодноразово висвітлювалася різними фахівцями. Обмеженість джерелознавчої бази змушує детально характеризувати нові артефакти, які стосуються цієї проблеми. Цікаві дані щодо взаємин пізньотрипільського населення зі степовим світом були одержані під час розкопок курганного могильника з групи Чортomla та кургану біля с. Чкалове Нікопольського району Дніпропетровської області. Матеріалам розкопок кургану "Довга Могила" й присвячена ця стаття.

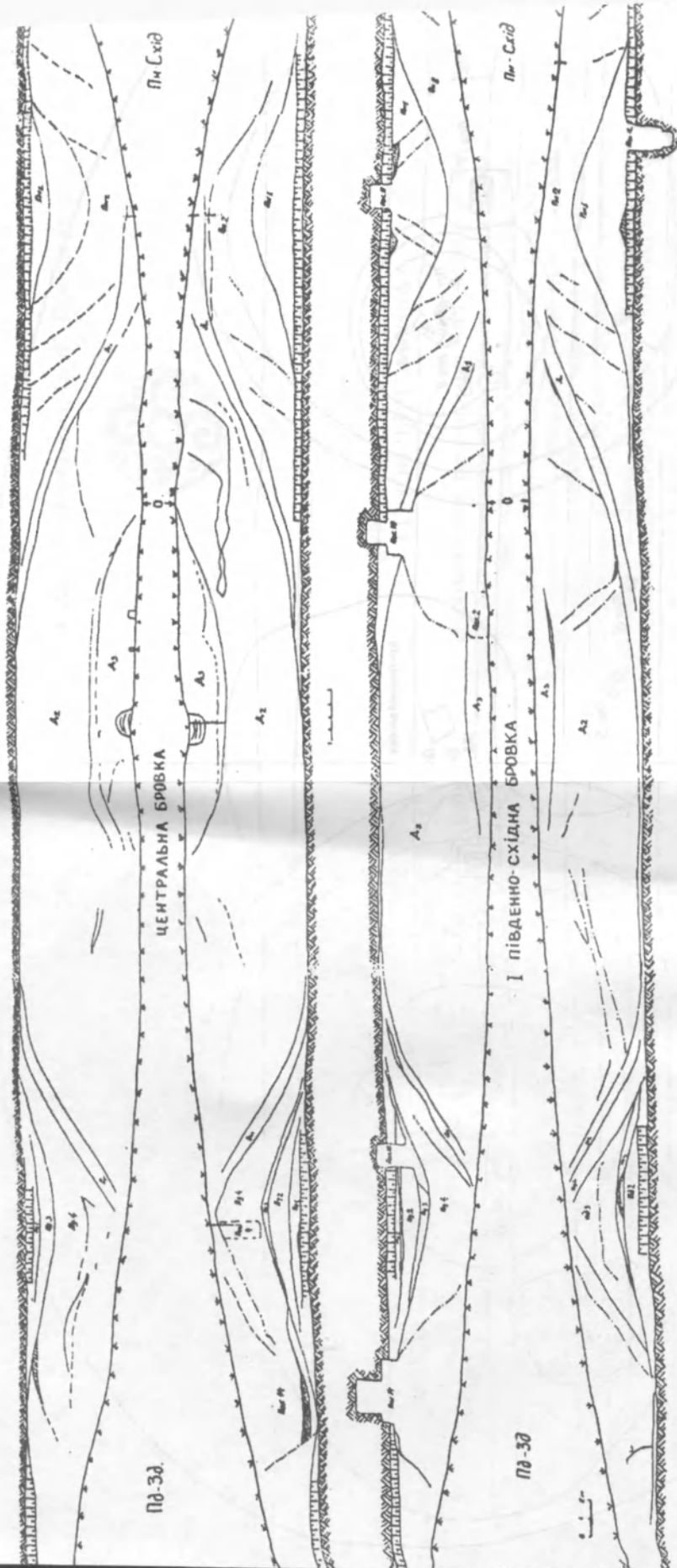
Курган "Довга Могила" розкопувала в 1979 р. Орджонікідзевська експедиція (начальник Б. М. Мозолевський). Безпосередньо роботами на кургані керував С. Ж. Пустовалов¹.

Курган "Довга Могила" знаходився у безпосередній близькості від західної поли Чортomla. Північно-східна його пола була частково перекрита відвалами розкопок І. Є. Забеліна. Насип у плані мав вигляд витягнутого овалу, орієнтованого з північного сходу на південний захід (мал. 1). Висота кургану від рівня денної поверхні — 7,4 м, довжина — 110 м, ширина до 62 м. Північно-західний схил більш

¹ Мозолевский Б. Н., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции Института археологии АН УССР за 1979 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. Е. 1979/9. — С. 4—23.

Мал. 1. Загальний план кургану
«Довга Могила».

Мал. 2. Профілі центральної та
І південно-східної бровок.

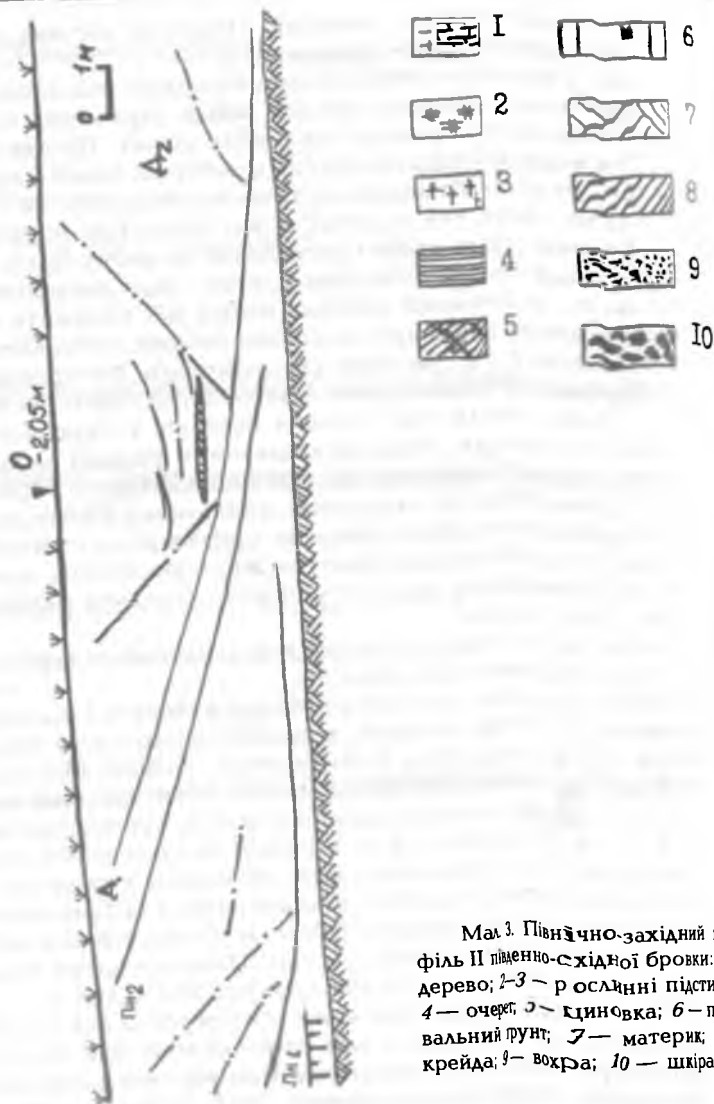
крутий, південно-східний — похилий. Південна частина кургану збереглася добре, північна — гірше.

Під час розкопок було використано методику, яка передбачала з'ясування ретельною фіксацією бровок також отримання горизонтальних планів долівок траншей на різних рівнях. Протягом 70—80-х рр. ставлення до насипу кургану як до джерела тільки з відносної хронології змінилося. Він дедалі частіше розглядається як складна архітектурна споруда, яка відбиває певні ідеологічні норми своїх творців. Такий погляд на курган передбачає розробку більш досконалої методики розкопок. Тому фіксація не тільки численних профілів бровок, а й проміжних робочих планів має одержати згодом статус обов'язкової вимоги при розкопках насипів, починаючи приблизно з висоти 2—3 м. Численні експерименти, що проводилися за ініціативою В. Ф. Генінга одним з авторів цієї статті, як під час розкопок Довгої Могили, так й інших курганів у Херсонській та Запорізькій експедиціях, показали доцільність фіксації одного рівня долівок траншей приблизно на 1 м вище давнього горизонту. Фіксація кількох планів на заздалегідь визначених рівнях при різкому зростанні обсягу робіт майже не призводить до збільшення інформації. Водночас локальні зачистки жертвних місць, поверхні плоских вершин курганів, валів, "променів", складних викидів мають бути обов'язковими.

В основі Довгої Могили містилося три самостійних кургана, які згодом були об'єднані в один (мал. 1).

Південно-західний курган почав споруджуватися з насипу над похованням 12. Він був плоский, щільний, світло-сірого кольору. В верхній частині насипу було багато крейди. Розміри 10,5 x 12,3 м. Висота 0,5 м. До цього насипу впущено пох. 9, яке частково перерізало пох. 12. Другий насип пов'язаний з пох. 9. Курган став розмірами 13,5 x 14,0 м, висотою 1,6 м. У східну частину цього кургану було впущено пох. 15. Досипка лише збільшила курган на схід. Після неї висота стала 1,9 м. Наступне поховання 14 було впущене в південно-західну полу кургану. Разом зі спорудженням могили довкола зводився вал і досипався курган. Після похорону та досипання насип став висотою 4,5 м при діаметрі 29,5 x 33,4 м.

Північно-східний курган. Основним у ньому було пох. 11. Йому передувало чи було пов'язане з ним спорудження ями 16, у якій знайдено жертвник. Разом із влаштуванням могильної ями пох. 11, почався процес споруди насипу кургану (мал. 2). Викид з ями частково лежав на валу. Останній до похорону шар починався біля самої ями і йшов утору під кутом 60°. Дуже цікавим є той факт, що могильна яма, незважаючи на очеретяне перекриття, залишилася до початку розкопок порожньою. Лише коли траншея, в якій містилося поховання, була глибиною 4,5 м, на місці поховання утворився провал. При розборі заповнення поховання склалося враження, що

Мап 3. Північно-західний профіль II південно-східної бровки: 1 — дерево; 2-3 — рослявинні підстилки; 4 — очерет; 5 — циновка; 6 — поховальний фунт; 7 — материк; 8 — крейда; 9 — вохра; 10 — шкіра.

Потужні блоки чорнозему до 0,5—0,6 м в довжину, які складали заповнення, були певним чином викладені над нею, що дозволяло камер залишатися порожньою. Після похорону небіжчика останньою була заповнена воронка над самим похованням. Утворився курган діаметром 17—19 м, висотою 2,85 м.

З часом на схід від згаданого кургану (в 3,4 м) було влаштовано кеміобинське поховання № 6 (у кам'яній скрині). Одночасно зі спорудженням скрині зводилася наступна досипка кургану. Потужність досипки дорівнювала 3 м. Після цього курган став овальним з плоскою вершиною (довжина майдану — 6—6,5 м); діаметр — 34—45 м, висота — 4,5 м (мал. 2).

Утворення довгого кургану. Спочатку було здійснено локальні досипки з північно-східного боку південно-західного кургану та з південно-західного боку на північно-східному кургані. Обидві досипки не були пов'язані з будь-яким похованням. Внаслідок цієї процедури відстань між курганами скоротилася на 7 м. Досипка, що з'єднала остаточно два кургани, виконувалась у декілька етапів та була пов'язана з пох. 10, яке було впущене в південно-західну частину ПнСх кургану. Довга досипка почала будуватися в обидва боки, закриваючи міжкурганний простір. Під час її спорудження було цілком зруйновано маленький курган над ямним пох. 8. До поховання в пох. 10 над ним було залишено воронку та прохід у південно-східному напрямку (мал. 11, 2). Після завершення ритуалу її було повністю засипано материком (мал. 3). Висота досипки сягала 5,5 м. Остання досипка, яка закрила пониження в довгій досипці, пов'язана з пох. 3 — кенотафом багатопружкового часу.

Таким чином у Довгій Могилі відкрито одне неолітичне поховання (12), 8 ямних (6, 8, 9, 10, 11, 14, 15 та 16), одне катакомбне (7) та 5 багатопружкової кераміки (1—5). Одне поховання не визначене (13). Можна припустити, що воно відносилось або до неолітичного, або до ямного часу.

Поховання 1 (багатопружкової кераміки — далі КБК). (Мал. 4, 1). Розташоване на схід від "0" в 4,7 м на глибині 1,1 м від поверхні насипу. Здійснено в дерев'яній скрині. Ширина плах 10—15 см. Розміри приблизно 2,0 x 1,5 м, орієнтована з ПнСх на ПдЗх. У заповненні знайдено 7 фрагментів ліпної кераміки з домішкою жорстви. На долівці знаходилися залишки кістяка. Померлий лежав, вірогідно, на лівому боці, головою на ПнСх. Під кістяком збереглися залишки рослинної підстилки. Біля черепа — ліпний горщик. Під вінцями обабіч — отвори для підвішування. По вінцях та плічках — орнамент вдавленням нігтів. Висота горщика — 11 см, діаметр в'яз — 10 см, тулуба — 11,5 см, дна — 7,5 см (мал. 4, 2).

Поховання 2 (КБК). (Мал. 4, 2). Виявлено в 7,6 м на Пд від 0 на глибині 1,95 м від 0 та 0,9 м від рівня впуску. Могила трапецієподібної форми, розмірами 2,0 на 1,4—1,1 м орієнтована зі Сх на Зх. Була перекрита легким дерев'яним перекриттям, обмазаним шаром сірої глини. Стінки також були дерев'яні (збереглися плахи завширшки 10 см). Дно також було обмазане глиною, на якій помітно відбитки дерева.

Мал. 4. 1 — пох. 1; 2 — горщик з пох. 1; 3—5 — пох. 3; 6—8 — пох. 4; 7 — пох. 2; 8 — пох. 4.

Кістяк людини лежав у центрі ями, зібганий на лівому боці, головою на захід. Права рука лежала на колінах, кисть лівої руки знаходилася перед обличчям. Всі кістки дуже погано збереглися. На долівці — залишки підстилки. Перед грудьми померлого лежав розвал великого ліпного горщика. На плічках попід шийкою — 18 шишкоподібних виступів. Дно розсипалося. Висота — 34 см, діаметр вінець — 17,5 см, корпусу — 31 см (мал. 7, 3).

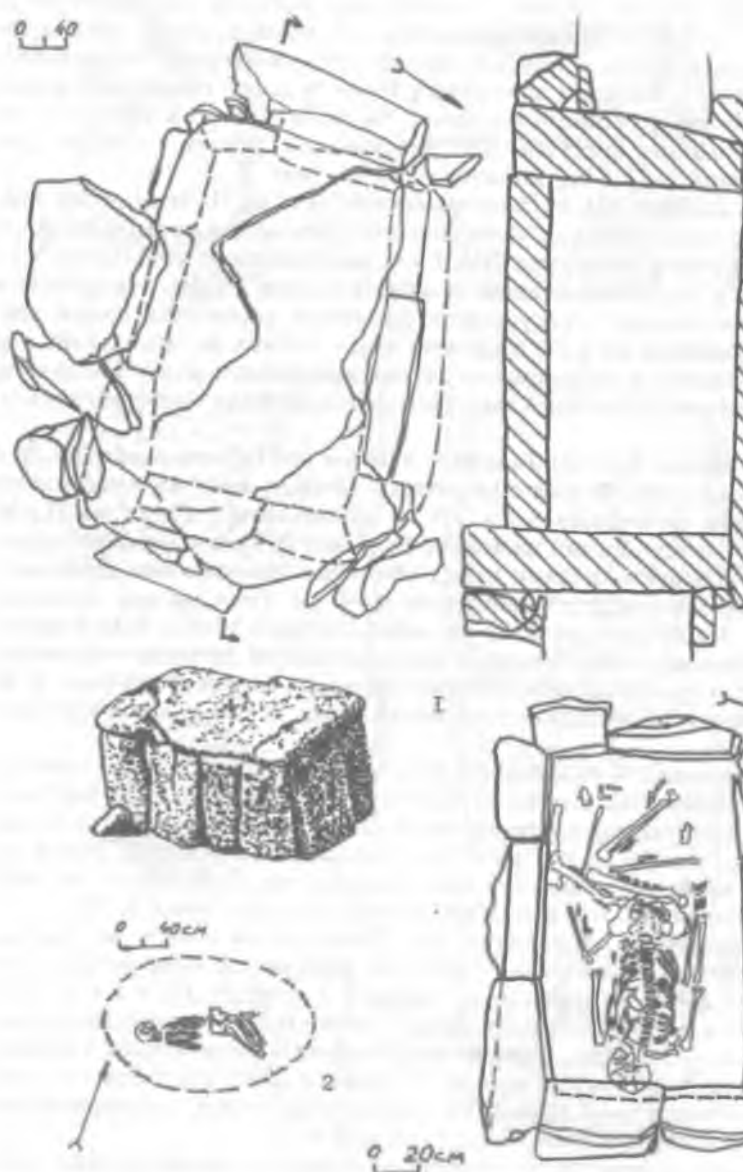
Поховання 3 (КБК). Знаходилося в 10 м на ПдЗх від 0 на глибині 2,45 м від поверхні. Могильна яма прямокутна з трохи заокругленими кутами, розмірами 2,0 x 1,5 м, орієнтована по лінії ПнСхСх — ПдЗхЗх. Стінки ями плавно заокруглювалися до дна. На долівці в північно-східному кутку лежав фрагмент дерев'яної плахи шириною близько 10 см. У східному куті — виявлено невеликий відщеп кременю, в західному — уламок кремінного ножа. На долівці простежений рослинний тлін. Померлого не було. Кенотаф (мал. 4, 3, 4, 5).

Поховання 4 (КБК). Відкрито в 37,5 м на ПдЗх на глибині 2,42 м від рівня впуску. Форма ями нечітка. Мабуть, вона мала прямокутну форму, розмірами 1,9 x 1,0 м, орієнтована з ПнЗх на ПдСх. В центрі ями, зібганий на лівому боці, лежав кістяк дорослої людини. Обидві руки кистями перед обличчям. Долівка ями викладена дерев'яними плахами завширшки 4—8 см. Під плахами помічено крейду. Одна плаха лежала на ребрі (ширина 18 см). Біля передпліччя лежала кістяна пряжка з двома отворами, овальна — розмірами 4,5 x 5 см з великим отвором в центрі та малим збоку (мал. 4, 6). Біля черепа на залишках дерев'яної плахи — два уламки абразиву (мал. 4, 8).

Поховання 5. Виявлено в 19,2 м на ПдПдЗх від 0, на глибині 2,36 м від поверхні впуску. Поховальна споруда — підбій. Межі його простежено за коричневим тліном. Довжина камери — 1,8 м, ширина — близько 1,2 м. Орієнтація камери ПдЗх — ПнСх. Небіжчик лежав зібгано на правому боці головою на ПдЗх. Руки кистями перед обличчям. Під кістяком тлін від підстилки (мал. 5, 2).

Поховання 6 (кемі-обинське). Знаходилося в 29 м на схід від "0". Поховальна споруда — кам'яна скриня, що була встановлена на рівні давнього горизонту. Загальні її розміри 1,9 x 1,3 x 1,2 м. Розміри камери 1,55 x 0,9 x 0,8 м. Скриня була орієнтована по лінії ПнСхСх — ПдЗхЗх. Скриня виготовлена з десяти плит вапняку, що поставлені сторчма (мал. 5, 1). Підлога також виготовлена з вапнякової плити завтовшки 0,2 м. Зверху скриня була перекрита плитою вапняку розмірами 2,0 x 1,4 x 0,25 м.

Виготовлення скрині та досипання попереднього кургану почалось, мабуть, одночасно. Спочатку було виготовлено дно скрині, яке закопали трохи нижче від поверхні землі. Після цього по периметру дна було встановлено плити стінок, які підганялися поруч.

Мал. 5. 1 — кам'яна скриня пох. 6; 2 — пох. 5.

Після виготовлення стін вони були на 2/3 підсипані ґрунтом. Потім стінки були розписані з внутрішньої поверхні червоною фарбою. Далі було здійснено поховання. Одночасно відбувалися й певні ритуальні дії, про що свідчать сліди невеликого вогнища в 4 м на схід від скрині, а також кістки бика домашнього (визначення О. Д. Журавльова), що були знайдені поруч зі скринєю.

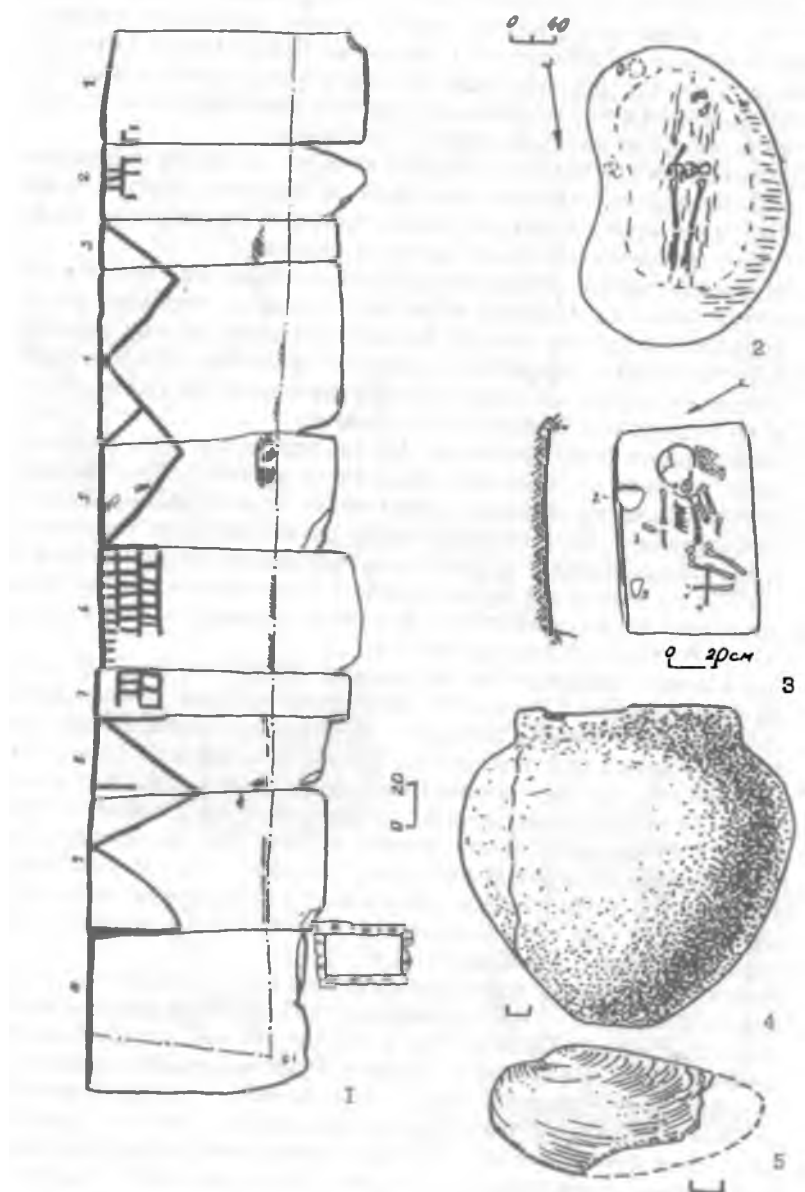
Після того як померлого поклали в скриню, останню перекрили плитою, обклали невеликими каменями та плитами. Для цього використовували крім вапняку й граніт, кварцит, гнейс тощо. Після цього було зроблено остаточну досипку кургану.

На долівці скрині, зібганий на спині, головою на ПнСхСх лежав кістяк дорослої людини, можливо, чоловіка, середніх років. Руки випростані вздовж тулуба, череп похилився на ліву вискову кістку. Кістки злегка пофарбовані вохрою. На кістках лопаток, хребцях, кінцівках знайдені залишки шкіри, можливо, від одєжі. Цікаво, що на кістках рук шкіри не простежено.

Розпис скрині зберігся погано. На значній площі вона осипалася. Проте загальна система встановлюється досить добре. На плитах довгих стінок під верхнім краєм йшла горизонтальна лінія, з якою з'єднувалася зигзагоподібна лінія, що переходила з плити на плиту. Від неї на плитах 8 та 9 вниз опускалася вертикальна лінія, а на плитах 4 і 5 така лінія йшла похило. Короткі стіни скрині були розписані гратчастим орнаментом. Він зберігся краще на ПдЗх стінці (мал. 6, 1). Речей в похованні не було.

Поховання 7 (катакомбне інгульське). Виявлене за 34,2 м на схід від "0" на глибині 6,8 м від "0". Поховальна споруда — катакомба. Вхідна яма не простежена, ймовірно, знаходилася на північний схід від камери. Камера квасолеподібної форми, розмірами 2,7 х 1,7 м, орієнтована з Пн на Пд з невеликим відхиленням. На долівці камери лежав кістяк дорослої людини, випростаної на спині, головою на ПдПдЗх. Права рука трохи зігнута в лікті, ліва не збереглася. Під небіжчиком — деревна підстилка, під нею — рослинна, а під останньою — посипка крейдою. Біля входу в камеру помітно пляму червоної фарби. Біля голови померлого лежав вальок вохри та залишки необпаленого горщика (мал. 6, 2).

Поховання 8 (ямне). Знаходилося за 25,2 м на ПдПдЗх від "0" на глибині 6,20 м від "0". Яма розмірами 0,95 х 0,65 м прямокутної форми, орієнтована з ПнЗх на ПдСх. На долівці, на спині, зібганий, головою на ПдСх лежав кістяк дитини. Руки витягнуті вздовж тулуба. Череп пофарбований. Ліворуч від черепа — пляма червоної вохри. Біля ліктя правої руки стулка черепашки, в ногах — уламок вапняку. Біля правого плеча містився невеликий округлодонний горщик з маленькими прямими вінцями. По вінцях слабкі відбитки шнура у вигляді зигзага. Висота горщика 12,5 см, діаметр тулуба — 13,5 см, вінець — 9,2 см (мал. 6, 3, 4, 5).

Мал. 6. 1 — розгортка розпису на внутрішній поверхні пох. 6; 2 — пох. 3 — пох. 8 (1 — горщик, 2 — *Uño*, 3 — камінь); 4—5 — інвентар пох. 8.

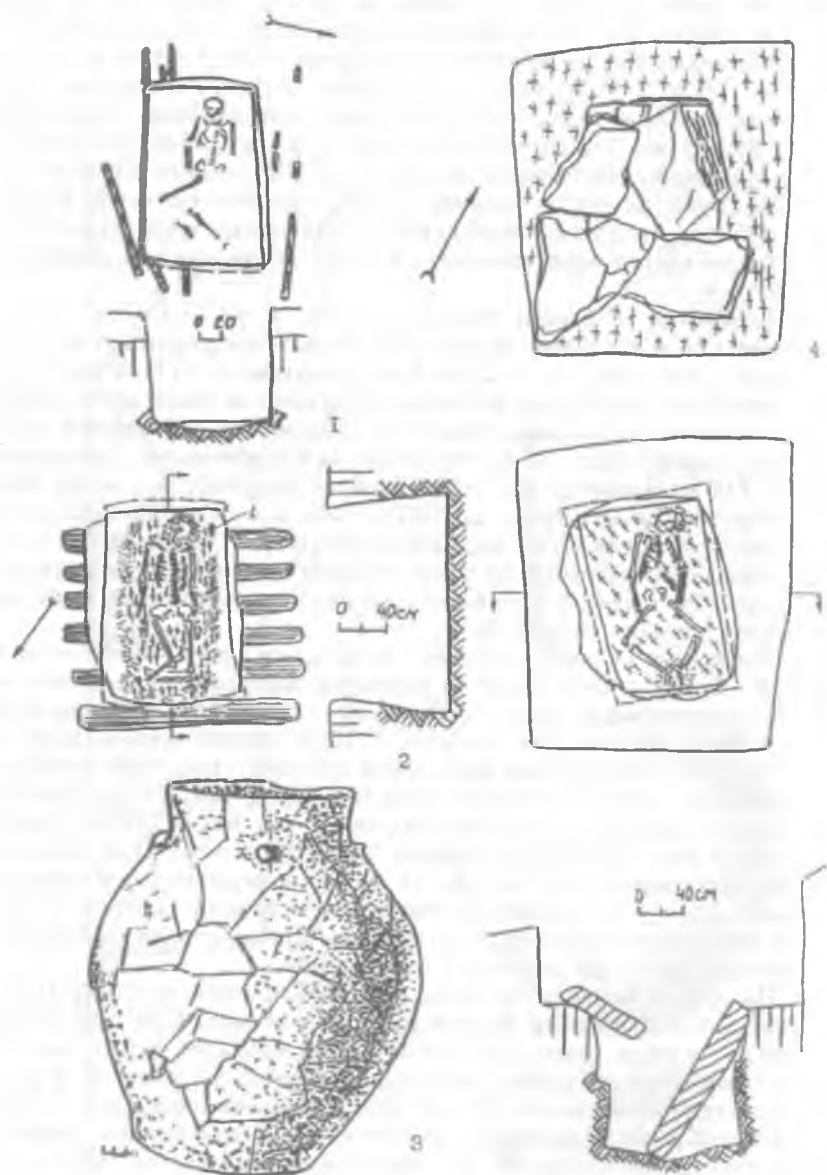
Поховання 9 (ямне). Знайдено за 37 м на ПдЗх від "0". Дно могили знаходилося на глибині 6,9 м від "0" та 1,0 м від рівня впуску. Могильна яма прямокутна, розмірами 1,75 x 1,1 x 1,0 м, орієнтована ПнСхСх — ПдЗхЗх. Могила була перекрита вздовж дерев'яними плахами, серед яких, можливо, були оброблені. Довжина одної була понад 2 м. На долівці могили знаходився шар утрамбованого чорнозему. Померлий, дорослий чоловік, лежав на спині зібганий, руки витягнуті вздовж тулуба, головою на захід. Кістки пофарбовані. На долівці видно крейдиану підсипку, коричневий тлін від підстилки, на якій виявлено червону з оранжевим відтінком фарбу (мал. 7, 1).

Поховання 10 (ямне). Міститься в 4,1 м на ПдСх від "0" на глибині 1,15 м від рівня впуску. Вхідна яма трапецієподібної форми, розмірами 2,85 x 2,2 x 2,5 м була орієнтована з ПнЗх на ПдСх. На долівці потужний шар рослинної підстилки чи перекриття. Вище тліну лежали три вапнякові плити, які правили за перекриття поховальної камери (мал. 7, 4). Могильна яма прямокутна, розмірами 1,68 x 1,06 м, глибина — 1,3 м орієнтована так само, як і вхідна яма, розширювалася до долівки до 1,85 x 1,2 м. Долівка посипана крейдою, вкрита рослинною підстилкою. Кістяк високого кремезного чоловіка лежав зібганий на спині, головою на ПнЗх. Руки витягнуті. Череп та кістки пофарбовані яскравою вохрою. Під черепом відбитки тканини (мал. 7, 4).

Поховання 11 (ямне, основне). Знаходилося в 16,3 м на ПнСхСх від "0". Викид з ями лежав на давньому горизонті та частково на валу, що оточував могилу. Могильна яма прямокутна, розмірами по дну 1,98 x 1,06 x 1,26 м, глибина — 1,1 м орієнтована з ПнЗх на ПдСх. Довгі стіни могили обвалилися в камеру. Яма була перекрита попереk шістьма в'язками очерету. Проте могила до початку розкопок залишалася вільною від землі. Це могло статися лише внаслідок того, що над похованням брили чорнозему були викладені на зразок квазісклепіння (мал. 11, 1). Запропонована реконструкція є лише одним з можливих варіантів реконструкції. Проте він здається преференційним, тому що якихось інших деталей не було помічено, наприклад, дерев'яні плахи тощо.

На долівці камери, на спині, зібганий, головою на ПдСх лежав кістяк дорослої людини. Кістки пофарбовані (мал. 7, 2). Ліворуч від голови — вальок вохри. Долівка посипана крейдою, вкрита підстилкою (коричневий тлін) і посипана червоною фарбою. За 4 м на схід від поховання виявлено вогнище розмірами 0,8 x 0,8 м. Складний поховальний ритуал цього поховання доповнювався жертвеною ямою (поховання 16), яке знаходилося понад 1 м на схід від могили (мал. 1, 10, 1).

Поховання 12 (енеолітичне). Найдавніше в південно-західному кургані. Знаходилося за 38,7 м на ПдЗх від "0". Овальна яма

Мал. 7. 1 — пох. 9; 2 — пох. 11 (1 — вальок вохри); 3 — пох. 2, горщик; 4 — пох. 10.

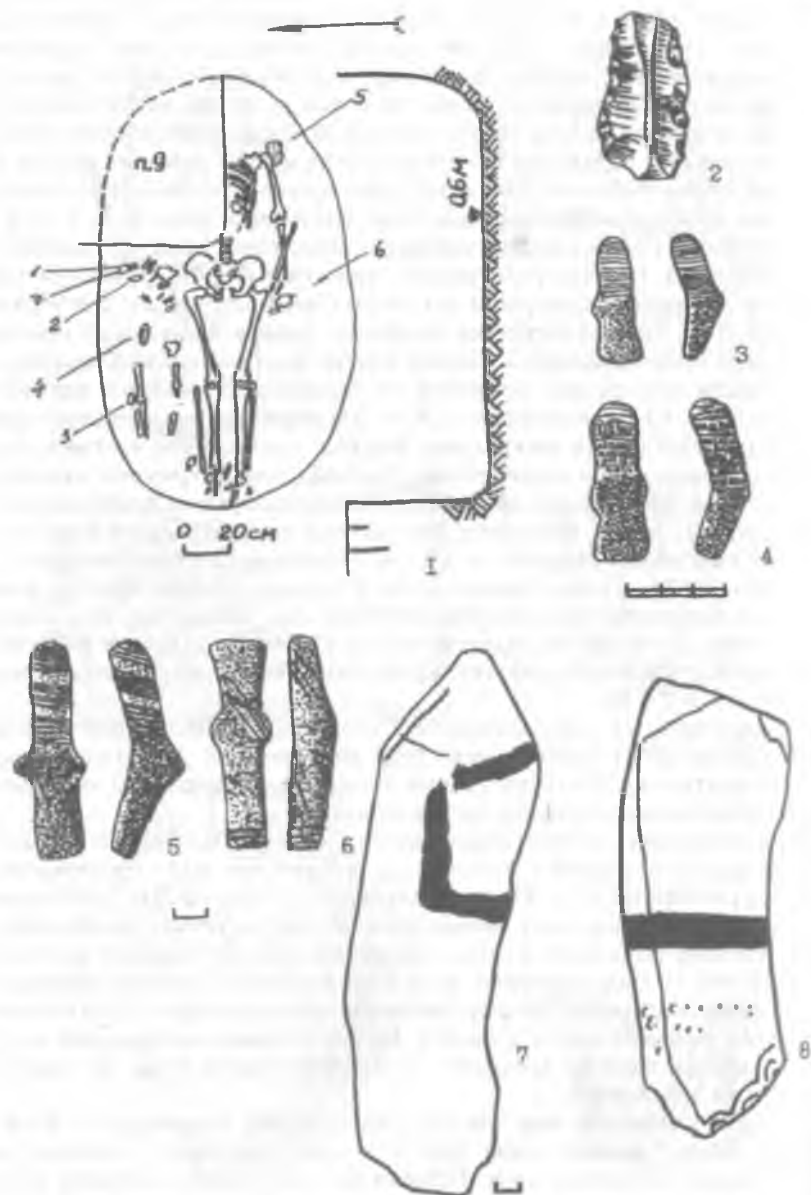
розмірами 1,80 x 1,06 м, орієнтована з заходу на схід. Глибина від давнього горизонту — 0,6 м. В могилі знаходилося двоє: доросла людина (можливо, жінка) та немовля (за зубами — до 2-х років). Обидва кістяки лежали випростані на спині, руки простягнуті вздовж тулуба, головами на схід. Череп та правий бік дорослого було зрізано похованням 9. Біля лівого плеча лежав вальок рожевої фарби у вигляді паралелепіпеда. Біля лівої руки кілька фрагментів дитячого черепа, можливо, переміщених сюди гризунами (мал. 8, 1, 2, 3, 4). Біля правого коліна дитини знайдено кремінний виріб — скребачку (мал. 8, 2), біля тазу — грудку оранжевої фарби, праворуч від черепа — шматочок смоли та дві глиняні антропоморфні статуетки (мал. 8, 3, 4). Обидві статуетки зроблено з добре промішаної глини, поверхня їхня заглажена. Велика статуетка циліндричної форми з перегином посередині довжини та сплющеним нижнім кінцем. Довжина — 5,7 см, ширина — 1,7 см. На перегині змодельовані два виступи, сплющені та заокруглені. Верхня, циліндрична частина статуетки, прикрашена орнаментом у вигляді концентричних продавлених ліній, простір між якими заповнено короткими вертикальними лініями. Мала статуетка аналогічна великій. Довжина її — 3,8 см, найбільша ширина — 1,4 см. Орнамент також виконано з концентричних прокреслених ліній. В кількох місцях простір між лініями заповнено підтрикутними наколами лопаточки. Кремінна скребачка зроблена на відщепі сірого кременю видовженої форми. Довгі сторони та робочий край підправлені ретушшю. Розміри: 5,1 см x 2,6 см.

Поховання 13 (невизначене доби бронзи). Знаходилося в 58 м на ПдЗх від "0". Невелика ямка була ледь помітна. Дно її виявлено в передматеріку. Контури ями не простежені. На долівці знаходиться невизначені залишки кісток людини.

Поховання 14 (ямне). Знаходилося в 46 м на ПдЗх від "0". Поховання здійснено в ямі з уступом. До уступа яма мала прямокутну форму розмірами 4,3 x 4,0 м, орієнтовану з ПнЗх на ПдСх. Могила споруджувалася разом із зведенням насипу. На уступі простежено товстий шар рослинного тліну, під каменями, що перекривали могильну яму — сліди циновки, краї якої закріплені кілками (знайдено 11 ямок від кілків). Зверху циновки поперек могили було покладено три великих плити з гнейсу. На їхніх стиках лежало два менш проподібних каменя. Щілини з торцевих стінок були обкладені арібними каменями.

Один з менгирів мав стелоподібну форму завдовжки 1,95 м, шириною 0,7 м, товщиною 0,25 м з ледь наміченою головою та загостреним нижнім краєм. Приблизно посередині довжини червоною фарбою нанесений поясок шириною 15 см (мал. 8, 7).

Могильна яма підпрямокутної форми з помітним звуженням посередині довгих стінок. Довжина ями — 2,05 м, ширина з одного

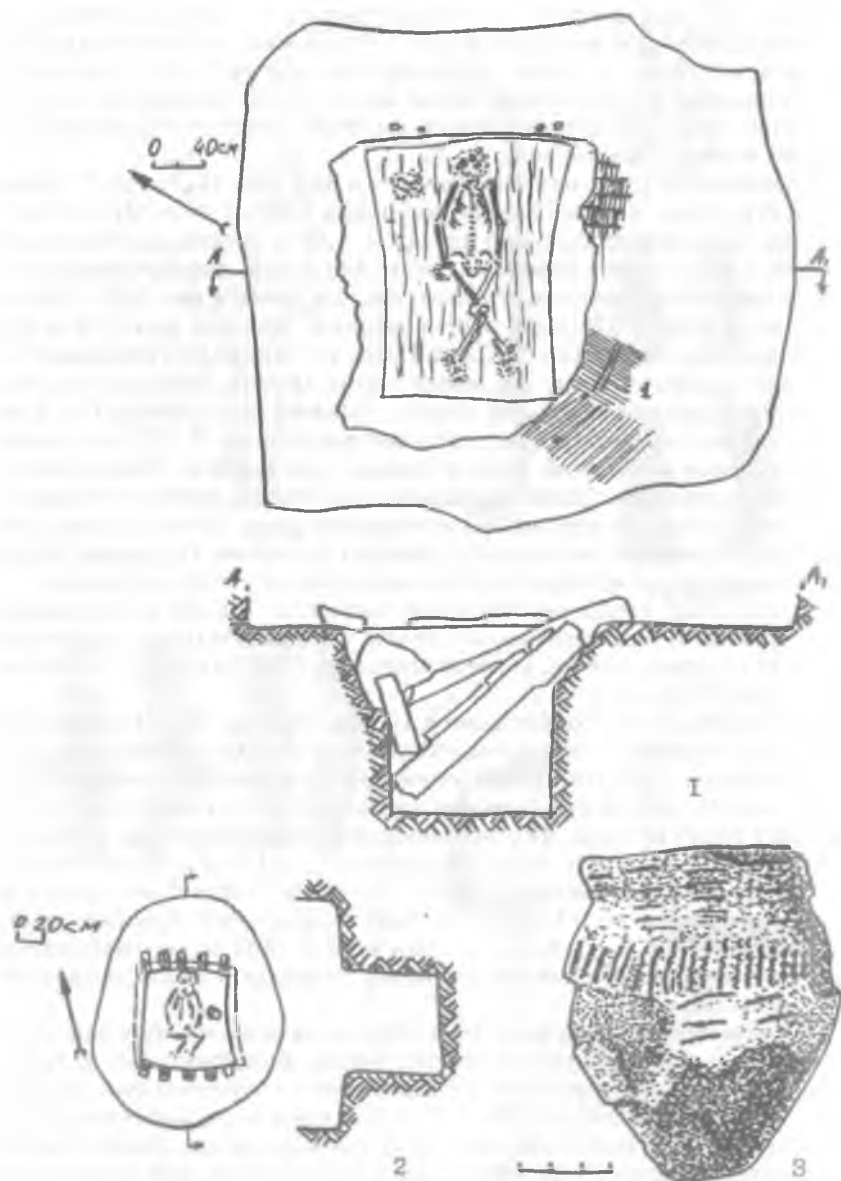
Мал. 8. 1 (1 — статуетка мала, 2 — велика статуетка, 3 — скребачка, 4 — вохра, 5 — вохра, 6 — череп, 7 — смола); 2—4 — пох. 12; 5—6 — курган пох. 25, Чкалівська група; 7—8 — стели з пох. 14.

боку — 1,62 м, з другого — 1,4 м, посередині — 1,28 м. Глибина від перекриття — 1,54 м (8,23 м від "0"). На долівці, на залишках рослинної підстилки, на спині, зібганий, головою на ПнСх, з витягнутими вздовж тулуба руками, лежав кістяк дорослої людини. Череп, кісті рук та ніг посипані червоною фарбою. Праворуч від черепа — пляма червоної фарби (мал. 9, 1).

Поховання 15 (ямне). Знаходилося в 34,6 м на ПдЗх від "0". Яма до уступу була овальної форми розмірами 1,85 x 1,45 м, витягнута з Пн на Пд. Глибина від рівня впуску — 1,67 м. Могильна яма перекрита п'ятьма дерев'яними плахами. Могильна яма прямокутна з дещо звуженими довгими стінками. Зверху розміри ями 0,84 x 0,66—0,76 м до 0,88 x 0,8—0,88 м біля долівки. Глибина ями 0,8 м від заплічків. Орієнтована з ПнСх на ПдЗх. На посипаному крейдою зі слідами деревного тліну дні лежав кістяк дитини, зібганий на спині. Руки простягнуті вздовж тулуба, головою орієнтований на Пн. Біля черепа знайдено грудку червоної фарби (мал. 9, 2). Біля лівого плеча лежав невеликий ліпний горщик видовжених пропорцій, з відносно високою, трохи розширеною до вінець, шийкою, яйцеподібним тулубом та невеликим сплюсненим дном. Тісто з домішкою шамоту. Орнамент виконано зубчастим штампом. По шийці горизонтальними відбитками нанесено вертикальні смуги, по плічках — горизонтальна смуга вертикальних відбитків. Від неї до середини корпусу тягнуться вертикальні смуги з горизонтальних відбитків. Висота горщика 10,6 см, діаметр вінець — 7,5 см, корпусу — 9,4 см, дна — 3,5 см (мал. 9, 3).

Поховання 16. Розташоване в 19 м на схід від "0". Похованням названо умовно, бо не містило кістяків, а характер знайдених решей дозволяє зробити припущення про культове призначення цієї споруди. Зазначена яма була викопана з давнього горизонту, проте викиду поруч не було. Яму заповнював ґрунт, ідентичний першому насипу. Яма овальна в плані, розмірами 2,1 x 1,65 м, орієнтована зі сходу на захід. На глибині 1,85 м з Пд та Пн сторін були залишені заплічки шириною 0,15—0,25 м глибше яма стала трапецієподібною 1,95 x 1,25 м, глибина її — 0,4—0,5 м (2,45 м від горизонту). Долівка нерівна. На стінках залишки знаряддя з лезом шириною 3 та 6 см (мал. 10).

В заповненні на глибині 0,9 м знайдено коритоподібну вапнякову плиту — жертovníк п'ятикутної форми розмірами 1,35 x 1,07 x 0,15 м. Верхня сторона жертovníка мала коритоподібне заглиблення розмірами 0,95 x 0,75 x 0,07 м. Посередині заглиблення зроблено отвір діаметром 5 см. Жертovníк лежав похило. Нижче плити жертovníка заповнення ями складалося з великих глин чорнозему, між якими простежено затік. На заплічках, просівши вниз тим же кінцем, що й жертovníк, лежала ще одна вапнякова плита 1,17 x 0,9 x 0,15 м. Крім однієї грані решта добре оброблені. З півночі до плити

Мал. 9. 1 — пох. 14 (1 — циновка); 2—3 — пох. 15.

тудилися ще два камені (граніт). Вельми вірогідно, що ця яма пов'язана з похованням 11 (мал.10, 1).

Крім описаних вище споруд та поховань, у з'єднувальній досипці виявлено також два жертовних комплекси, вірогідно, багатопружкового часу.

Жертовний комплекс 1 (мал. 10, 3). Знаходився в 9,2 м на ПДЗх від "0" на глибині 2,2 м від "0" (1,85 м від поверхні). В невеликій ямці, контури якої не простежені, на правій щелепі лежав кінський череп, орієнтований зубами на Пн. Попід нижньою щелепою симетрично, копитами в різні боки, були складені кістки передніх кінцівок.

Жертовний комплекс 2 (мал. 10, 2). Знаходився в 8,5 м на ПнЗх від "0" на глибині 1,75 м від поверхні кургану. Представлений невеликою купкою кісток дрібної тварини. Серед них кістки ніг, ребра та щелепа.

Чортомлицька "Довга Могила" багато в чому є унікальним пам'ятником. Унікальність її полягає в рідкісному поєднанні також неординарних, виняткових рис. По-перше, довгі кургани, історія дослідження яких налічує вже два десятиліття², належали виключно до середньої та пізньої бронзи. Найдавніші довгі кургани почало будувати населення багатопружкової культури, а їхній розквіт припадає на зрубний час³. Як справедливо зазначає І. Ф. Ковальова, цей тип курганів, взагалі рідкісний на степу (3—4 %), найбільше притаманний для районів поширення багатопружкової культури. Найкраще вони вивчені, зазначає вона, в Подніпров'ї⁴.

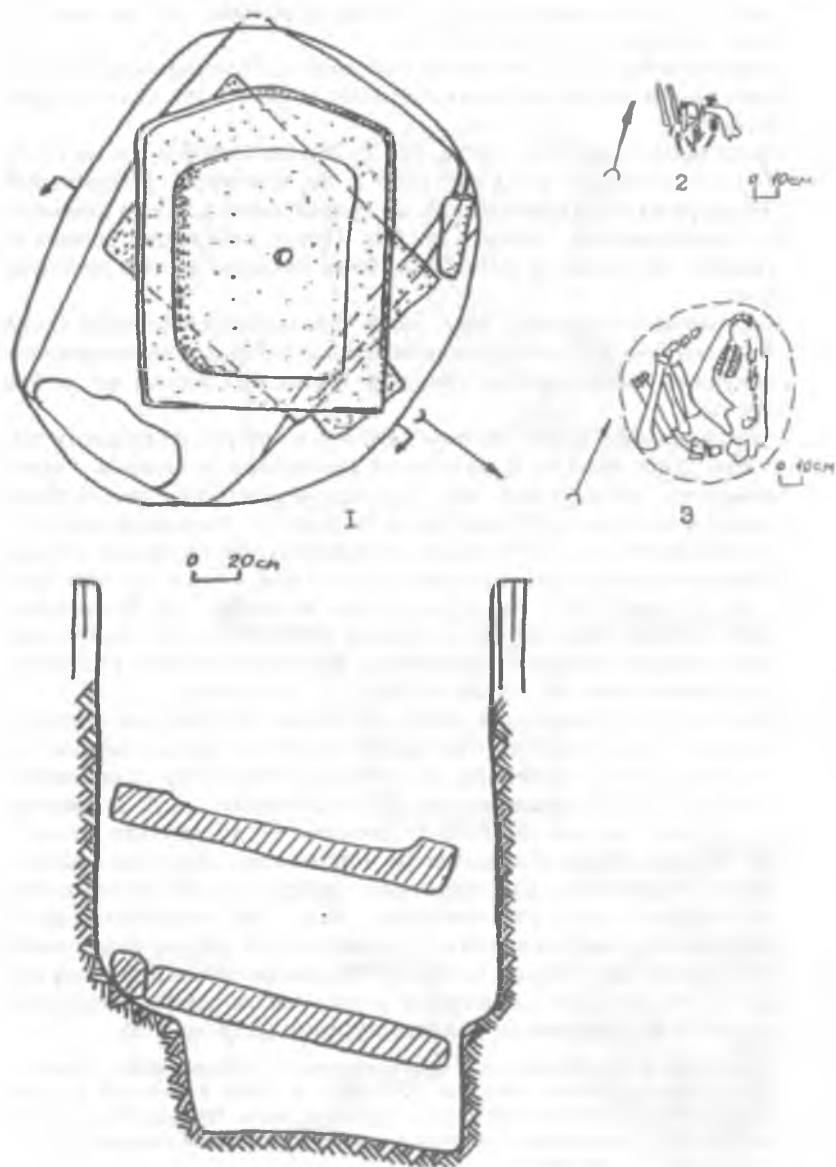
Розкопки Чортомлицької Довгої Могили суттєво доповнюють наші відомості про цей тип курганних пам'яток та відсунувають час їхнього спорудження принаймні до середнього етапу пізньоямної культури за О. Г. Шапошниковою, В. М. Фоменко, Н. Д. Довженко або за іншими періодизаційними схемами — до другого етапу⁵. Про це свідчить обряд поховання 10, з яким пов'язана довга досипка, а саме: північно-західна орієнтація померлого, зібгана на спині поза небіжчика, чіткі кути могильної ями. Слід зауважити, що в багатопружковий час невеличка сідловина між двома верхівками кургану ямного часу також використовувалася для здійснення поховань. Проте, досипка, пов'язана з цим часом, лише заповнила пониження між вершинами довгого кургану (ДЗ) (мал. 2).

² Отроченко В. В. Катакомбные и срубные курганы в окрестностях с. Балки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки. — К., 1977; Ковалева И. Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. — Днепропетровск, 1988. — С. 20—33.

³ Ковальова И. Ф. Вказ. праця. — С. 21.

⁴ Там само. — С. 22.

⁵ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) // САИ. — Вып. В1—3. — К., 1986.

Мал. 10. 1 — пох. 16; 2 — жертвенный комплекс № 2; 3 — жертвенный комплекс № 1.

Звертають на себе увагу значні працевитрати, якими характеризуються пох. 6, 10, 11, 14. За методикою, запропонованою Н. Д. Довженко та М. О. Ричковим ⁶, пох. 11 характеризується працевитратами в 478,2 куб. м., пох. 14 — 2108,2 куб. м., кемі-обинське пох. 6 — 4100,0 куб. м., а пох. 10 зовсім астрономічною цифрою в 17974,9 куб. м. За соціальним членуванням згаданих авторів, тільки пох. 11 належить до II середньої групи. Решта — до вищої. При цьому пох. 10 майже в чотири рази перевищує найбільше з аналізованих М. О. Ричковим та Н. Д. Довженко поховань (Відрадне, к. 1, пох. 6; 4861 куб. м.) ⁷. Величезні працевитрати виводять ці поховання "Довгої Могили" за рамки рядових. Цікаво, що величезні витрати праці не корелюються з наявністю інвентаря. Він з'являється взагалі частіше в пізніх похованнях. Водночас пізні поховання частіше складають III нижню соціальну групу ямного населення. Н. Д. Довженко та М. О. Ричков пишуть так: "Третью групу, численно наиболее представительную (впускные захоронения в основном на периферии кургана), предлагается сопоставить с погребениями рядовых общинников, вайшьями" ⁸. Фахівцям добре відомо, що впускні поховання на периферії кургану для ямної культури — пізні. Загальне зменшення насипів та досипок А. В. Ніколова відмічає вже в III період пізньоямної культури, а в останній період — припинення спорудження насипів та досипок: "В третьем периоде изменения в обряде нарастают... Постепенно исчезает традиция возведения насыпей и досыпок над захоронениями, впуск их осуществляется на периферии насыпей..." Щодо останнього періоду ямної культури вона пише: "Прекращается возведение как насыпей, так и досыпок над погребениями" ⁹.

Отже, неповнота соціальної структури на пізньому етапі існування ямного населення витікає не тільки з досліджень Н. Д. Довженко та М. О. Ричкова, а також і А. В. Ніколової. Тому дивно, що в іншій роботі за підписами А. В. Ніколової та Л. А. Черних стверджується цілком протилежне. Стосовно згаданої статті Н. Д. Довженко та М. О. Ричкова вони категорично заявляють, що в ній (тобто статті Н. Д. Довженко та М. О. Ричкова) "зовсім немає даних про те, що "пізньоямні могили належать представникам виключно нижчих прошарків ямного суспільства". Отож ніякої утраті соціальної структури для ямного населення не маємо" ¹⁰. А. В. Ніколова та

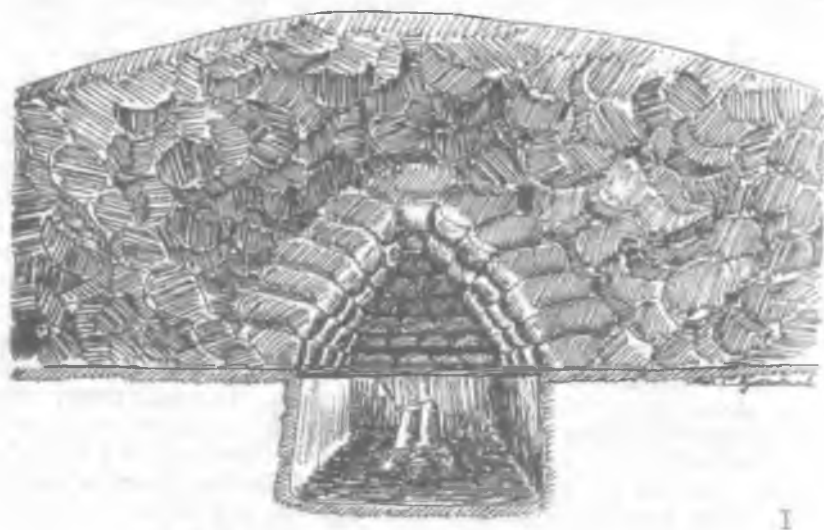
⁶ Довженко Н. Д., Ричков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. — К., 1988. — С. 27—40.

⁷ Довженко Н. Д., Ричков Н. А. Вказ. праця.

⁸ Там само.

⁹ Ніколова А. В. Вказ. праця. — С. 21.

¹⁰ Ніколова А. В., Черних Л. А. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 109.

Мал. 11. 1 — реконструкція склепіння над пох. 11; 2 — реконструкція одного з етапів спорудження досипки над пох. 10. (Реконструкція С. Ж. Пустовалова.)

Л. А. Черних наводять, начебто, цитату з двох робіт С. Ж. Пустовалова. Але насправді в цих роботах на вказаних сторінках написано в першому випадку: "найпізніші ямні поховання на території Степового Подніпров'я *переважно* належать до найнезаможніших верств ямного суспільства"¹¹. В другому випадку читаємо: "исчезновение в *некоторых* районах знати условно-донецкого населения и позднейшего ямного"¹². Отже, цитати з робіт С. Ж. Пустовалова в статті А. В. Ніколової та Л. А. Черних є продуктом їхньої власної фантазії. Взагалі стаття А. В. Ніколової та Л. А. Черних написана неакадемічно, дуже тенденційно, із зневагою до опонента. Вона на кожній сторінці багата на перекручення, неточності, підтасування даних тощо. Складається враження, що А. В. Ніколова не робить очевидних висновків з власних дослідів.

Для Орель-Самарського межиріччя З. П. Маріна фіксує кореляцію між працевитратами та наявністю транспортних засобів у ямних могилах¹³. Для південнобузьких пам'яток цього не спостерігається. З трьох випадків знахідок залишків коліс лише одне поховання пов'язане з насипом (Відрадний, к. 26, пох. 4)¹⁴.

За деякими спостереженнями потужні досипки чи насипи зводилися для високих кремезних небіжчиків. Так, в кургані № 3 біля с. Виноградне, розкопаного в 1982 р. С. Ж. Пустоваловим¹⁵, дві могутні досипки центрального кургану були зроблені для дуже високих людей. Так, поховання 22 мало простору вхідну яму розмірами 3,5 x 2,5 x 1,2 м, поховальну камеру — 2,35 x 1,8 x 1,55 м. Обсяг досипки над похованням дорівнював 1270 куб. м. Отже, загальні витрати були 2557,1 куб. м. Поховання 21 мало вхідну яму розмірами 3,7 x 2,9 x 2,4 м, поховальну камеру — 2,5 x 1,5 x 1,85 м при також дуже значній досипці. В Тягуновій Могили (к. 11, с. Мар'ївка Запорізького району Запорізької обл.) при спорудженні одного з ямних поховань (№ 23) було на 1/3 зрито попередній курган, а потужність досипки становила 2,5 м. В дуже просторій поховальній камері (2,6 x 1,95 x 1,65 м) лежав кістяк вельми високого чоловіка (близько 2 метрів ростом)¹⁶. Загальні працевитрати дорівнювали 2238,9 куб. м.

¹¹ Пустовалов С. Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України. — К., 1991. — С. 114.

¹² Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья. — К., 1992. — С. 25.

¹³ Марина З. П. Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеямного общества // Степное Поднепровье в бронзовом и раннежелезном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 66—71.

¹⁴ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Вказ. праця. — С. 86.

¹⁵ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассамкин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. Е. 1982/2. — С. 25—55.

¹⁶ Чередниченко Н. Н. и др. Отчет Верхне-Тарасовской экспедиции о раскопках курганов в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. Е. 1976/2. — С. 57.

Отже, наведені приклади дозволяють поставити питання про взаємозв'язок потужних досипок та просторих камер з фізичними властивостями померлих, зокрема, високим ростом. Певна тенденція тут, безумовно, простежується. Цікаво, що високі ямні кургани зводилися не за рахунок великої кількості поховань, а завдяки потужним досипкам. Так, наприклад, курган № 13 біля с. Володимирівки Токмакського р-ну Дніпропетровської області, розкопаний Вищо-Тарасівською експедицією в 1975 р. мав загальну висоту понад 5 м при тому, що основний насип мав висоту 3,6 м при діаметрі більше як 30 м¹⁷. Триметрові насипи для одного поховання для ямних курганів не рідкісне явище для Нижнього Подніпров'я. Можливо, що тут містився певний соціальний центр ямного суспільства.

Досить рідкісним є також і поховання 12 Довгої Могили. Воно належить до виділеної І. Ф. Ковальновою постмаріупольської культури. І. Ф. Ковальова дала вичерпну науково обґрунтовану характеристику цьому етнокультурному феноменові¹⁸. Поховання з Довгої Могили є досить типовим за обрядом. Рідкісною, але теж відомою, є знахідка пари антропоморфних стилізованих статуеток, вперше описаних В. Д. Рибаловою¹⁹. Аналогічні статуетки знайдені в кургані № 3, Чкалівська група, в 1979 р. Орджонікідзевською експедицією²⁰. В похованні 11 постмаріупольської культури було знайдено фрагмент статуетки у вигляді циліндра. Поверхня прикрашена різним орнаментом у вигляді двох похило розташованих поясів з потрійних ліній, заповнених білою пастою. В похованні 25 знайдено дві цілі статуетки та ще один фрагмент, аналогічний описаному вище. Статуетки виготовлені з добре промішаної глини, рожевого та темно-сірого кольору, поверхня залощена (мал. 8, 5, 6).

¹⁷ Череди́ченко Н. Н. и др. Отчет Верхне-Тарасовской экспедиции о раскопках курганов в 1975 г. // НА ІА НАНУ.— Ф. Е. 1975/II.

¹⁸ Ковалева И. Ф. Кильченская группа энеолитических вытянутых погребений и общие вопросы их датировки // Курганы Степного Поднепровья.— Днепропетровск, 1980.— С. 42—49; Ковалева И. Ф. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганных энеолитических погребений // Курганы Степного Поднепровья.— Днепропетровск, 1980.— С. 50—55; Ковалева И. Ф. Еще раз о стратегическом соотношении постмаріупольских, нижнемихайловских и древнеямных погребений // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1986.— С. 56—67; Ковалева И. Ф. Энеолитические курганы у села Чкаловка Днепропетровской области // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1992.— С. 66—75. Ковалева И. Ф., Потехина И. Д. Новые энеолитические постмаріупольские погребения Приорелья // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1991.— С. 50—68.

¹⁹ Рыбалова В. Д. Некоторые новые данные к изучению поздне трипольской культуры на Южном Буге // АСГЭ.— 1964.— № 6.— С. 79—85.

²⁰ Мозолевский Б. Н., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Орджоникідзевской экспедиции Института археологии АН УССР за 1979 г. // НА ІА НАНУ.— Ф. Е. 1979/9.— С. 47, 53.

Щодо культурної приналежності статуеток, то серед фахівців немає єдиної думки. Так, стосовно статуеток, знайдених у кургані біля с. Новоолексівка, В. Г. Збеневич писав: "Несмотря на очевидную специфику формы и орнамента этих статуэток, присущих, по-видимому, именно южнобутскому локальному варианту позднего триполья, вряд ли можно сомневаться в их трипольских корнях и появлении под влиянием схематизированной пластики усатовского типа" ²¹.

Натомість Т. Г. Мовша, розглядаючи різноманітні взаємозв'язки та впливи трипілья зі степовим світом, зазначала: "...по-видимому, фигурки серезлиевского типа не имеют генетических корней в трипольско-кукутенской общности. Как и пластика на кубическом постаменте усатовской локальной группы, они представляют собой степное явление, родившееся в земледельческо-скотоводческой среде, не исключено, связанной с культурной группой типа Нижней Михайловки" ²².

Однаке той факт, що статуетки цього типу зустрічаються переважно на правому березі Дніпра в різнокультурних комплексах, а також те, що взагалі статуетки є характерною деталлю саме хліборобських суспільств, починаючи з найдавніших хліборобських культур Давнього Сходу, пов'язувати їхнє походження зі степовим світом, скаотарським за своєю суттю, навряд чи можна. Їхнє ідеологічне навантаження безумовно пов'язане з трипільям, а виконання, відмінне від трипільського, свідчить лише про іноетнічний, нетрипільський ґрунт, на якому виникли ці форми статуеток, які так і не одержали продовження в цьому степовому середовищі.

Реконструкція порожнечі над похованням № 11, як псевдосклепіння, має під собою досить тверді підвалини. Так, в античний час склепіння Золотого кургану в Керчі було зроблено таким самим способом ²³. Псевдосклепінням завершуються й мікенські толоси, наприклад, толос Атрея ²⁴. Проте застосування псевдосклепіння для поховальних камер відоме ще за часів енеоліту. Так, в Середній Азії в Геоксюрському оазисі розкопані колективні поховання з квазісклепінням. Серед них виділяються як овальні, так і прямокутні за формою ²⁵.

²¹ Збеневич В. Г. К проблеме связей триполья с неолитическими культурами Северного Причерноморья // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 57—69.— С. 63.

²² Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— С. 60—83; с. 73.

²³ Археология УРСР.— Т. 2.— К., 1971.— Мал. III.

²⁴ Епсыклопедіе Антиky.— Прага, 1973.— С. 354, 399.

²⁵ Массон В. М. Энеолит Средней Азии // Энеолит СССР.— М., 1982.— С. 44.

Складні за формою та спорудженням насипи, реконструйовані для Чортомлицької Довгої Могили, є, безумовно, неординарним явищем, проте вони не є винятком. Так, наприклад, у 1982 р. на р. Молочній поблизу м. Молочанська С. Ж. Пустовалов розкопав та реконструював складне святилище катакомбної спільності²⁶.

Таким чином, матеріали Довгої Могили вносять багато нового в розуміння цілої низки питань, що стосуються археології енеоліту — бронзи степової частини України.

²⁶ *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассмакии Ю. Я. и др.* Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г. // НА ІА НАНУ.— Ф. Е. 1982/2.— С. 25—55. *Пустовалов С. Ж.* Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я // Археологія.— 1993.— № 1.— С. 24—34. *Pustovalov S. Z.* Economy and Social organization of Northern Pontic Steppe — forest-steppe pastoral Populations: 2750—2000 B. C. (Catacomb Culture) // *Nomadism and Pastoralism in the Circlt of the Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures 5000—1650 B. C* — Volume 2.— 1994.— P. 86—134, 130—131.